

УДК 94:738(477.54)«18/19»

М. П. Маслов
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

КУСТАРНА МЕТАЛООБРОБКА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.

У статті досліджується історичний розвиток в Україні кустарних металообробних промислів. Основна увага приділяється вивченню географії, масштабів та динаміки розвитку кустарної металообробки, аналізу її технічної еволюції, визначенню місця ковальства в соціально-економічному розвитку України у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, народні промисли, ремесла, кустарна металообробка, ковальство, коваль.

В статье исследуется развитие в Украине кустарных металлообрабатывающих промыслов. Основное внимание отводится изучению географии, масштабам и динамике развития кустарной металлообработки, анализу ее технической эволюции, определению места кузнечного промысла в социально-экономическом развитии Украины во второй половине ХІХ – первой трети ХХ вв.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, народные промыслы, ремесла, кустарная металлообработка, кузнечество, кузнец.

The historical development of handicraft metalworking trades in Ukraine is researched in the article. The main attention is paid to the analysis of geography, scale and dynamics of the development of handicraft metalworking, analysis its technical evolution, detection of place of the blacksmith's work at the socio-economic development of Ukraine at the second part of ХІХ – the first third of ХХ century.

Key words: socio-economic development, handicraft, trade, domestic metal-working, blacksmith.

Постановка проблеми дослідження визначається тим, що кустарні металообробні виробництва протягом другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. повсюдно в Україні набули досить масштабного розвитку і відігравали помітну роль в її соціально-економічному розвитку. Дослідження обраної проблеми диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії українського ковальства, більш об'єктивного визначення його місця у національному господарстві другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження історії кустарного ковальського промислу залишається достатньо актуальним і представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень з історії розвитку українського кустарного ковальства другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. свідчить, що ця проблема залишається однією із маловивчених сторінок в історії України. Серед робіт, присвячених окремим аспектам проблеми, варто особливо відзначити монографії О.О. Арцибашева [1], О.С. Львова [7], С.М. Боньковської [2], В.В. Черняєва [20] та інших. Критично проаналізувавши всі ці наукові роботи попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними. Серед цих питань потребує особливого вивчення географія та динаміка українського ковальства, загальноукраїнські закономірності та регіональні особливості розвитку цього промислу, соціально-економічна організації ковальського промислу, основні етапи та напрями його технічного та технологічного вдосконалення.

Мета даної статті визначається актуальністю обраної проблеми та ступенем її наукового вивчення попередниками. Саме тому в статті висувається завдання проаналізувати географію, масштаби та динаміку розвитку кустарної металообробки, її технічну еволюцію, визначити місце народного ковальства в соціально-економічному розвитку України у другій половині ХІХ – пер. третині ХХ ст.

Розглядаючи обрану проблему, необхідно відмітити, що друга половина XIX – перша третина XX ст. ввійшли в історію України як період зародження та досить широкого і динамічного розвитку кустарного ковальства. На початку XX ст. в різних губерніях України у сфері кустарної металообробки було зайнято від 4,9% до 19% усього їх сільського промислового населення. Зокрема в селах Подільської губернії селяни і козаки, які займалися металообробними промислами, склали 4,9% від усіх місцевих кустарів, у Чернігівській губернії – 4%, у Київській та Таврійській губерніях цей показник складав 7,1%, у Полтавській – 7,9%, у Херсонській – 8,6%, у Волинській – 8,7%, у Харківській – 9,9%, а в Катеринославській – аж 19% [10, с. 130, 331; 12, с. 108-109]. Середній загальноукраїнський показник питомої ваги металообробних промислів у національній кустарній промисловості дорівнював приблизно 7,3%, у той час як такий показник по всій Російській імперії дорівнював лише 6,2% [13, с. 218-220]. В окремих українських містах, слободах і селах у цьому кустарному промислі брало участь до 25% усього місцевого населення [4, с. 48].

Отже, протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. кустарні металообробні виробництва належали до найбільш поширених видів господарської діяльності українського населення. В них брали участь кустарні майстри різних спеціальностей: ковалі, слюсарі, ливарі, мідники, відерники, бляхарі, колокольники, різники по металу, золотарі, срібники й інші, проте провідною спеціальністю на всій території України було ковальство. Так, наприклад, у селах Полтавської губернії у 1910 р. з 5 254 кустарів – металообробників 4 302, або 82%, були ковалями, а решта 18% – слюсарями (952 особи), ливарями (65 осіб), мідниками і лудильниками (91 особа), відерниками і бляхарі (18 осіб), золотих і срібних справ майстрами (64 особи), різниками по металу (27 осіб) і точильниками (3 особи). У Волинській губернії з 6 161 кустаря-металообробника ковальською справою було зайнято 5 577 або 90,5% майстрів, а решта – 584 або 9,5% були слюсарями [12, с. 108-109].

У цілому по Україні ковалі становили майже 90% серед усіх кустарів-металообробників і звичайно були спеціалістами широкого профілю – нарівні з ковальськими, вони виконували слюсарні, ливарні, жерстяні, лудильні, точильні та інші роботи, пов'язані з обробленням металу. Темпи зростання чисельності кустарних ковалів, слюсарів, ливарів, бляхарів та інших ремісників повсюдно в Україні були досить високими. Численні великі металургійні та металообробні заводи, які виникали в умовах індустріалізації країни, ставали для дрібного кустарного ковальства надійним джерелом високоякісної сировини, а також найдосконаліших на той час ковальських знарядь та інструментів.

Спеціалісти у ковальсько-слюсарній справі часто переселялися в Україну з центральних губерній Росії, багатих на виробничі традиції в галузі металообробки, а також із багатьох європейських держав [23. – Ф. 252. – Оп. 1. Спр. 247. – Арк. 1-14; 13, с. 225]. При цьому найбільш високим рівнем технічної організації кустарного ковальства відрізнялись німецькі колонії, зокрема, молочанські, де тільки за 1848-1849 роки ковалі виготовляли 315 рільницьких та 81 садових плугів, 3 молотарки, 16 шовкомоталок, 79 соломорізків, 154 екстирпатори, 148 борін та деякий інший сільськогосподарський реманент [5, с. 49].

Саме ці іноземні колонії часто ставали центрами поширення ковальського промислу серед місцевого селянства та козацтва. Так, наприклад, завдяки впливу іноземних колоній, у Ландауській волості Одеського повіту вже у 1870-80 роки нараховувалось декілька десятків ковалів. Серед них, у коваля Миколи Гейда річний обіг ковальського виробництва складав 1 104 крб., а прибуток 279 крб. У Михайла Францовича і Антона Шимпера щорічний обіг доходів до 1 719 крб., а прибуток сягав 400 крб. У Коренихинській волості цього ж повіту тільки в одному селі Велика Корениха кустарним ковальством займалися шість місцевих селян, які щорічно виробляли і продавали різні металеві вироби на загальну суму 2 тис. крб. У Гросс-Либентальській волості тільки в повітовому центрі нараховувалось 7 кустарних кузень. Усього по селам Одеського повіту заповзятливі селяни протягом другої половини XIX ст. побудували 986 кузні, а в сусідньому Олександрівському повіті до кінця XIX ст. було побудовано 224 ковальські майстерні [23. – Ф. 91. – Оп. 1А. – Спр. 116. – Арк. 13-39; Оп. 3. – Спр. 12. – Арк. 178, 233, 234].

Кустарна металообробка надійно зайняла одне з провідних місць у соціально-економічній структурі України. Це можна визначити за допомогою показника відношення кількості ковалів,

слюсарів, ливарів, бляхарів та інших кустарних майстрів до загальної кількості населення. Джерела свідчать, що в досліджуваний період в українських селах питома вага кустарів-металообробників серед односільчан стабільно складала 0,2-0,3 %. При цьому, зберігаючи стабільність відносної величини, в абсолютних величинах кількість металообробників зростала пропорційно збільшенню сільського населення України. Це дозволяє нам підрахувати, що в цілому по Україні кількість кустарних металообробників зросла приблизно з 150 тис. у середині XIX ст. до 360 тис. на початку XX ст., тобто більше ніж у два рази. Тільки в період із 1914 до 1929 року у зв'язку з війнами, політичною і економічною нестабільністю в країні темпи зростання кількості ковалів суттєво знизились разом із зменшенням чисельності населення [9, с. 129].

Наведені вище загальноукраїнські підрахунки повністю підтверджуються на регіональному рівні. Наприклад, про існування в кожному селі Чернігівської губернії кустарних кузень, де працювали талановиті та вправні ковалі, які «вміли робити підкови, лемехи, сокири, шини, серпи, кочерги, обручі, лопати і ін.» повідомляла у 1880 році загальноросійська Кустарна комісія [16, с. 339]. На початку XX ст. одним із основних центрів поширення ковальства в цій губернії стала Холявинська сільська реміснич навчальна майстерня (с. Холявине Чернігівського повіту) [24. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 8]. Досить поширеним ковальство було в Слобідській Україні, де у 1773 р., за офіційними підрахунками, налічувалося 659 сільських ковалів, а вже на кінець XIX ст. в кожному селі та слободі регіону було щонайменше по одній, а часто й кілька кузень, в яких працювали кваліфіковані майстри, переважно вихідці з центральних та північних губерній Росії або їх нащадки [25. – Ф. 1710. – Оп. 2. Спр. 112. – Арк. 131-132].

Поступово на Слобожанщині, зокрема в Харківській губернії, склалися такі великі осередки концентрації сільського ковальства, як сл. Олексіївна, Вільшани, Основа й Саржин Яр Харківського повіту; сл. Глухове і Колодязна Куп'янського повіту; сл. Хотомля і Старий Салтів Вовчанського повіту; сл. Савинці, Піски та Барвенкове Ізюмського повіту. У перші десятиліття XX ст. до них додалося ще кілька центрів кустарного ковальства, в основному у Валківському, Сумському, Охтирському, Старобільському та Харківському повітах. Лише за період з 1897 по 1914 роки кількість сільських ковалів у Харківській губернії збільшилася з 2 043 до 5 356, або майже на 260 %. Приблизно такі ж темпи зростання зберігались і в роки непу [13, с. 260, 261].

Про широке розповсюдження селянського ковальства у Полтавській губернії доповідав цареві у своєму звіті за 1880 р. губернатор [25. – Ф. 1191. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 226]. По дві, три, а то і декілька кузень функціонувало в селах Катеринославської губернії – регіоні інтенсивного розвитку кустарного металообробного виробництва. Наприклад, у середині XIX ст., згідно зі звітами волосних управлінь у кожній волості губернії нараховувалося від 8 до 18 кустарних кузень. У 1847 р. в Павлоградському повіті цієї губернії лише серед державних селян ковальським промыслом активно займалися в 80 господарствах. А наприкінці XIX – початку XX ст. тут лише в одному селі Татарка діяло 9 постійних і одна пересувна кузня. Окрім того, тут вистачало ремонтних робіт і для зайжджих ковалів [18, с. 430]. У роки непу найбільша кількість кустарних металообробників була зосереджена в східній частині колишньої Катеринославської губернії – в Донецькому окрузі. До 1930 року тут нараховувалось 4 985 кустарів-ковалів, слюсарів, ливарів, бляхарів тощо. І це не дивлячись на те, що регіон одночасно був найбільшим в Україні центром розвитку заводської металообробної індустрії [21. – Р. 1497. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3-4].

Прикладом приблизно такого ж поступального розвитку кустарного ковальства в Україні була й Київська губернія. У першій половині XIX ст. тут налічувалося тільки 12 сіл, у кожному з яких функціонувало від однієї до трьох кузень, які «задовольняли лише нескладні потреби своїх односельців і зовсім не працювали на ринок» [4, с. 84]. Після скасування кріпацтва та прискорення темпів розвитку ринкових відносин у губернії стали швидко будувати все нові й нові кустарні кузні. Уже на початку XX ст. земські статистики нараховували тут 29 великих осередків розвитку ковальсько-слюсарного промыслу. Загальна чисельність самих майстрів ковальської справи лише в цих промыслових центрах сягала до 540, а в цілому по Київській губернії їх було значно більше. При цьому найбільша питома вага ковалів серед місцевого селянського населення спостерігалася в таких селах, як Македони, Крилове, Яблунівка, Павлівка, Боярка, Ольшанка, Бриловка і Войнарівка [22. Ф. 422. – Оп. 707. – Спр. 370. – Арк. 101-105].

У Волинській губернії в 1905 р. налічувалося 3 571 самостійних ковалів і 563 слюсарів, а разом із їхніми учнями й робітниками – молотобійцями та горновими – загальна кількість кустарів, зайнятих тут у металообробних промислах, досягла семи тисяч. При цьому кількість ковалів та слюсарів у губернії постійно зростала доволі швидкими темпами. Тільки за період із 1878 по 1905 роки вона збільшилася приблизно у двадцять разів, а до 1907 р. кількість кустарних металообробників зростає ще до 8 204 осіб [25. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 181. – Арк. 25-26; Оп. 636. – Спр. 391. – Арк. 70-72]. Недивлячись на відсутність місцевої сировини певний розвиток отримало кустарне ковальство і в Подільській губернії. Станом на 1916 р. тут налічувалося 4 365 сільських ковалів і слюсарів, в основному в Балтському, Ямпільському, Проскурівському та Брацлавському повітах [14, с. 331].

Значна частина ковалів працювала у своїх кузнях самостійно, однак більшість епізодично чи постійно використовували в якості молотобійців та горнових найманих робітників або помічників з числа членів родини – синів, братів, племінників або дружин. У багатьох ковалів були також учні та підмайстри, які теж брали участь у виробництві. Так, наприклад, у Волинській губернії на початку ХХ ст. на 3 571 ковалів-майстрів припадало 1 435 найманих робітників та 1 012 учнів, а на 563 слюсарів-майстрів припадало 225 найманих робітників і 179 учнів. Тільки за офіційними даними, в сільських ковальнях цієї губернії допомагало ковалям 3585 найманих робітників та учнів [25. Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. – Арк. 70-72].

У Херсонській губернії навіть у малосприятливій для кустарного ковальства 1914-1920 роки на кожен сільську кузню в середньому приходилось по два ковалі – сам майстер і молотобоець чи горновий [23. – Ф. 91. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 1-14]. У Харківській губернії приблизно в той же період у ковалів налічувалося близько 690 учнів [13, с. 49-62]. Наприклад, у коваля Г. Павлова із сл. Біловодськ у кузні працювало два члени сім'ї та два наймані робочі, його односельцю ковалю І. Павлову допомагали виконувати замовлення два сини-підлітки і два учні, а у коваля В. Масликова з сл. Покровка було три наймані робітника. Звичайно в українській кузні, окрім самого майстра, одночасно працювали від одного до трьох найманих робітників або учнів, однак зустрічалися такі кустарні металообробні майстерні, в яких налічувалося до десяти робітників як, наприклад, у декількох кузнях с. Крилове Київської губернії [3, с. 91].

Тільки у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років кількість горнових, молотобійців і учнів у кустарних кузнях усіх регіонів України почала швидко зменшуватися через законодавче обмеження застосування найманої праці в кустарній промисловості. Наприклад, у 1926 р. у селах Волинського округу налічувалось 1 063 ковальні, з яких у 862 ковалі змушені були працювати без помічників, у 183 ковальнях поряд із ковалем працював один найманий робочий і тільки у 18 ковалям допомагали від двох до чотирьох постійних робітників і учнів [8, с. 32].

Найчастіше кустарі-ковалі наймали робітників не на постійно, а лише на так звану «гарячу пору», тобто на весну й осінь, коли у них було багато замовлень, а на сільських ринках попит на ковальські вироби був найвищим. Узимку наймані робітники працювали тільки в тих кузнях, де велося широкомасштабне виробництво на ринок. На час сільськогосподарських робіт переважна більшість робітників і учнів полишали кузню. Річний термін найму працівників у кустарному ковальстві зустрічався дуже рідко. Наприклад, у Київській губернії він практикувався лише кількома заможними ковалями в с. Крилове і Фастів. Робочий день звичайно тривав від світанку до заходу сонця, тобто 12-15 годин. Тільки в зимовий час робочий день ковалів міг скорочуватися до 8-11 годин [3, с. 92].

При поденній формі найму робітників у кустарному ковальстві, що траплялася найбільш часто, їх плата на початку ХХ ст. становила від 30 коп. до 1 крб. на день. При помісячному наймі оплата кваліфікованих робітників становила 20-30 крб., а молотобійців – 5-7 крб. За умов річного найму досвідченим робітникам сплачували 200-250 крб., а малодосвідченим – 60-120 крб. В усіх випадках оплата залежала насамперед від кількості та якості виготовлених виробів. Узимку оплата робітників зменшувалася приблизно вдвічі. Звичайно платню горнових, молотобійців та інших робітників також було прийнято знижувати в тому випадку, якщо вони харчувалися за кошти господаря кузні. Угода про короткострокове наймання робітників звичайно укладалася усно, а при помісячному чи річному наймі частіше укладалася письмовий договір. Грошові завдатки при наймі робітників ковалі давали дуже рідко та й то лише вже досить випробуваним і непитушим односельцям [9, с. 92].

Оскільки робота в кузні була важкою і вимагала великої сили і міцного здоров'я, ковальському ремеслу починали навчатися лише у 16-21-річному віці, тобто тоді, коли юнак був фізично готовий працювати з важким ковальським молотом. Але нерідко серед учнів коваля можна було зустріти підлітків у віці від 10 до 15 років [17, с. 185]. Термін навчання в кузні тривав від двох до чотирьох років, при цьому в останній рік навчання учень переходив на положення підмайстра і йому вже доручалося виконання усіх відповідальних ковальських операцій. Якщо у першій половині XIX ст. учні, як правило, сплачували майстрові певну плату за своє навчання, то в пореформений період і перші десятиліття XX ст. вони найчастіше навчалися безкоштовно. Угода між майстром і учнем або його батьками укладалася як в усній, так і в письмовій формі. Більшістю таких угод передбачалося харчування учня за кошти господаря [5, с. 9].

У тих випадках, коли в коваля не було можливості найняти робітника або взяти учня, йому змушені були допомагати селяни-замовники, які приходили до кузні, щоб відремонтувати якусь річ або замовити її виготовлення. Така допомога замовника нерідко передбачалася в угоді між ним та ковалем і значно зменшувала його платню ковалеві. Крім робітників, учнів та замовників ковалям також часто допомагали члени його родини, насамперед сини, які прагнули перейняти батьківську майстерність, а нерідко дочки і дружини. Останні епізодично допомагали своїм чоловікам-ковалем під час їх роботи з великогабаритними предметами, в роздуванні ковальського міха, натягуванні обруча на колесо, в назублюванні серпів тощо [2, с. 33-34]. В Україні нерідкими були випадки, коли після смерті чоловіка промисел продовжувала його дружина, використовуючи здебільшого найману робочу силу. Наприклад, на Всеросійській сільськогосподарській виставці у Харкові (1887 р.) в кузні, влаштованій коло кустарного відділу, працювала жінка-коваль Т. Єременкова із с. Яблунівка Київської губ. [13, с. 26].

Спеціалізація в кустарному ковальстві була рідким явищем. Усі деталі майстер виготовляв власноручно. Виняток становили лише деякі фабричні чавунні деталі до молотарок, а в деяких місцевостях – дерев'яні частини до возів, які ковалі намагалися купувати у сільських стельмахів. Але дуже часто їх виготовляли ковалі, а в готовому вигляді закуповували тільки колеса. Як правило, сільські ковалі працювали як на замовлення односельчан, так і на ринок [10, с. 72].

Отже, протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. кустарне ковальство в Україні розвивалося досить інтенсивно. Разом із розширенням географії промислу та збільшенням кількості селян та козаків, які брали в ньому участь, поступово розвивалася й удосконалювалася соціально-економічна організація цього народного виробництва, складнішали ковальські верстати, змінювалися інструменти і технологічні процеси. Ковальство в Україні залишалось майже єдиним джерелом виробництва високоякісних землеробських знарядь праці та побутових виробів, що значно сприяло розвитку національного народного господарства.

Література

1. Арцыбашев А.А. Значение кустарной промышленности / А.А. Арцыбашев. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1911. – 95 с.
2. Боньковська С.М. Ковальство на Україні (XIX – поч. XX ст.) / С.М. Боньковська. – К.: Наук. думка, 1991. – 111 с.
3. Дополнительный свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1899. – 249 с.
4. Журнал Соповещания о нуждах кузнечных промыслов. – СПб.: Тип В. Кишбаума, 1915. – 185 с.
5. Краткие очерки кустарных промыслов. – К.: Тип. АО «Петр Басманов в Киеве», 1899. – 108 с.
6. Кустарные промыслы: Текущая статистика за 1898/9 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1900. – 270 с.
7. Львов А.С. Плуги кустарного и заводского производства. (По данным испытания при Новоселовском обществе сельского хозяйства, Валковского уезда, Харьковской губернии) / А.С. Львов. – Х.: Тип. «Печатник», 1913. – 16 с.
8. Матеріали до опису округ УРСР. Волинська округа. – Х.: Держ. трест «Київ-Друк», 1926. – 58 с.
9. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности. – Пг.: Тип. В. Кишбаума, 1916. – 315 с.
10. Отчет о промыслах крестьян. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1912. – 149 с.
11. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1915. – 341 с.

12. Рыбников А.А. Мелкая промышленность России. Сельские ремесленно-кустарные промыслы до войны / А.А. Рыбников. – М.: Новая деревня, 1923 – 298 с.
13. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – 334 с.
14. Труды Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.Петербурге. 1916 г. – СПб.: Тип. Бернштейна, 1916. – 411 с.
15. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Т. 13. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1885. – 433 с.
16. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Т. 5. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1880. – 309 с.
17. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. 8. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1882. – 423 с.
18. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Харьковская губерния. – СПб.: Тип. «Народ. польза», 1905. – 560 с.
19. Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. – СПб.: Тип. Бернштейна, 1912. – 370 с.
20. Черняев В.В. Сельскохозяйственное машиностроение / В.В. Черняев. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1901. – 124 с.
21. Державний архів Донецької області
22. Державний архів Київської області
23. Державний архів Одеської області
24. Російський державний архів економіки
25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві